

УДК 930.1(477)

DOI <https://doi.org/10.24919/2308-4863/72-3-4>

Вадим ПРОКОПОВ,
orcid.org/0000-0001-5120-9419
кандидат історичних наук,
старший викладач кафедри філософії, соціології та історії
Дніпровського державного аграрно-економічного університету
(Дніпро, Україна) vadim.prokopov@gmail.com

РОЗВИТОК АГРАРНОЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ НА ПРИДНІПРОВ'Ї XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглядається, як сучасні українські історики досліджують розвиток аграрної освіти та науки на Придніпров'ї у XIX – поч. XX ст., що саме у фокусі вчених та в яких методологічні підходи використовуються.

Автор стверджує, що Придніпров'я регіон, який має свої історичні та економічні особливості, адже об'єднаний потужною водною артерією – річкою Дніпро. Зазвичай так маркують території прилеглих до неї областей. У статті проаналізовано близько 30 різноманітних публікацій сучасних українських вчених з тематики сільськогосподарської освіти на Придніпров'ї.

Стверджується, що витоки централізованої сільськогосподарської освіти на українських землях можна датувати з кінця XVIII ст. Проаналізовано як історики вивчають перші кроки зоотехнічної науки в Україні. Виокремлено дослідження, які розкривають особливості створення та функціонування ремісничої освіти. У статті також виділено авторів-істориків, які дослідили становлення вищої сільськогосподарської освіти на Придніпров'ї. Ще один напрям досліджень, який виділено, як напрям в історіографії – це біографії видатних діячів аграрної освіти та науки, пов'язані з Придніпровським регіоном.

Підкреслено, що історіографія аграрної освіти та науки у XIX – поч. XX ст. наразі пропрацьована доволі ґрунтовно. Одним з умовних критеріїв до історіографії є її предметне поле та методологія. Багато з дослідників обмежуються загальним встановленням фактів та оглядами всеукраїнських процесів, оминаючи при цьому доволі суттєві нюанси та локальні особливості. Усвідомлюючи цей аспект досліджуються окремі регіони та навчальні заклади, щоб уникнути узагальнень, та ширше підійти до місцевих контекстів. Автор показує, що Придніпров'ю і досі притаманна деяка окремішність з потужними науковими центрами регіону – Дніпровським, Київським та Полтавським, які функціонують з XIX ст. і активно розвиваються в наш час.

Ключові слова: аграрна освіта, аграрна наука, історіографія, Придніпров'я, сільськогосподарські школи.

Vadym PROKOPOV,
orcid.org/0000-0001-5120-9419
Candidate of Historical Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Philosophy, Sociology and History
Dnipro state agrarian and economic university
(Dnipro, Ukraine) vadim.prokopov@gmail.com

THE DEVELOPMENT OF AGRICULTURAL EDUCATION AND SCIENCE IN THE DNIEPER REGION IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURY: MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

The article examines how modern Ukrainian historians investigate the development of agrarian education and science in the Dnieper region (Prydniprov'ia) in the 19th to early 20th centuries, focusing on the specific areas of interest for scholars and the methodological approaches utilized.

The author argues that the Dnieper region is a territory with its own historical and economic peculiarities, as it is united by the powerful water artery – the Dnieper River. Typically, territories adjacent to it are marked as such. The article analyzes approximately 30 diverse publications by modern Ukrainian scholars on the topic of agricultural education in the Dnieper region.

It is argued that the origins of centralized agricultural education in Ukrainian lands can be traced back to the late 18th century. The article analyzes how historians study the early steps of zootechnical science in Ukraine. Research that reveals the features of the creation and functioning of artisan education is highlighted. The article also identifies historians who have studied the formation of higher agricultural education in the Dnieper region. Another direction of research highlighted in historiography is the biographies of prominent figures in agricultural education and science associated with the Dnieper region.

It is emphasized that the historiography of agricultural education and science in the 19th to early 20th centuries is currently quite thoroughly researched. One of the conditional criteria for historiography is its subject field and methodology. Many researchers limit themselves to general establishment of facts and overviews of all-Ukrainian processes, thereby overlooking significant nuances and local peculiarities. Recognizing this aspect, individual regions and educational institutions are studied to avoid generalizations and to take a broader approach to local contexts. The author demonstrates that the Dnieper region still retains a certain distinctiveness with powerful scientific centers – Dnipropetrovsk, Kyiv, and Poltava – which have been functioning since the 19th century and are actively developing in our time.

Key words: agricultural education, agricultural science, historiography, Prydniprovia, agricultural schools.

Постановка проблеми. Реформування освіти та науки в будь-яку епоху було і є доволі важливим етапом на шляху створення успішного, ефективного суспільства, держави, економіки. Сучасна доба не є виключенням. Увесь світ став на порозі кризи в освіті, коли лише диплому стає недостатньо для отримання навичок і, головне, досвіду, аби якісно виконувати робочі завдання. Для освітян і науковців в Україні також настав час переформування та осучаснення. Щодо аграрної освіти та науки – тут, як ніде, важлива практична складова, яка об'єднується з виробництвом, бізнесом, ринком. Реформи та зміни в освіті та наукових надбаннях, як і будь-який процес, треба починати з аналізу попередніх здобутків у цій сфері. А для цього, насамперед, потрібно проаналізувати історіографію розвитку аграрної освіти та науки.

Мета статті: розглянути, як сучасні історики досліджували розвиток аграрної освіти та науки на Придніпров'ї у XIX – поч. XX ст., що саме було у фокусі вчених та в яких методологічних площинах розглядалось.

Одразу варто окреслити термінологічний апарат дослідження та його об'єкт-предметну складову. У цій розвідці ми говоримо про територіальні рамки Придніпров'я (також вживається назва Наддніпрянщина, однак у ширшому контексті). Це регіон, який має свої історичні та економічні особливості, адже об'єднаний потужною водною артерією – річкою Дніпро. На сьогодні сюди відносять території прилеглих до неї областей – Дніпропетровської, Запорізької, Київської, Кіровоградської, Полтавської, Херсонської, Черкаської, Чернігівської та частково Миколаївської. За часів Російської імперії – це території Катеринославської, Київської, Херсонської, Полтавської, Чернігівської та частини Таврійської губерній.

Хронологічні рамки дослідження: XIX – початок XX ст. Нижня межа обумовлена появою частково централізованої системи аграрної освіти та науки на цих теренах: кінець XVIII – початок XIX ст. Верхня межа – революція 1917 р. в Україні.

Для дослідження ми вирішили зупинитися на історіографії сучасного періоду, а саме – останніх 30 років. Адже після здобуття самостійності

в Україні почали бурхливо розвиватися гуманітарні дисципліни, у тому числі історія, яка може почасти зважено та науково досягнути попередній період розвитку аграрної освіти та науки. На відміну від радянського періоду, історіографія якого відома своїм замовчуванням, викривленням і сфальшуванням інформації, особливо щодо ідеологізованої сфери аграрного виробництва та освіти.

Аналіз досліджень та виклад основного матеріалу. Витоки централізованої сільськогосподарської освіти на українських землях можна датувати з кінця XVIII ст. Тоді за ініціативою князя Г. Потьомкіна у селі Богоявленському під Миколаєвом у 1790 р. було створено землеробську школу. Трохи пізніше, у 1828 р., була відкрита перша спеціалізована школа бджільництва в с. Пальчики поблизу Батурина. Вона проіснувала понад 50 років. У 1902 р. на Київщині була заснована Боярська практична школа бджільництва, садівництва та городництва, яка орієнтувалася на освіту селян. Про розвиток аграрної освіти у згаданий період оповідає в оглядовій статті С. Мірошніченко (Мірошніченко, 2015: 234–236).

Окрім приватних шкіл у середині XIX ст. існували також державні. Найефективнішими на Придніпров'ї були школи Андріївська на Полтавщині та Борзенська на Чернігівщині. Автор виокремлює етапи розвитку аграрної освіти: 1) зародження сільськогосподарських шкіл (початок XIX – 60-ті роки XIX ст.), коли не було чіткої державної політики та стабільного функціонування закладів; 2) етап екстенсивного розвитку мережі закладів сільськогосподарської освіти (60-ті – 90-ті роки XIX ст.), відбулося забезпечення нормативно-правового становища функціонування шкіл та їх поширення; 3) етап інтенсивного розвитку сільськогосподарської освіти (кінець XIX – початок XX ст.), коли матеріально-технічна та наукова бази навчальних закладів суттєво поліпшилися (Мірошніченко, 2015: 234–236).

У статті О. Костенко аналізується поява вищих сільськогосподарських навчальних закладів та відділень в Україні. Авторка присвятила основну увагу Києву із сільськогосподарським відділен-

ням Київського політехнічного інституту (КПІ) та дискусіям довкола створення спеціалізованого вищого навчального закладу. Цікавою особливістю її розвідки є простеження досвіду Західної Європи у створенні аграрних навчальних та наукових центрів, а також вплив цього досвіду на українські вищі освітні центри (Костенко, 2007).

І. Бородай дослідила перші кроки зоотехнічної науки в Україні. Ще у 1851 р. було засновано кафедру сільського господарства та лісництва в Київському університеті Св. Володимира. Однак основну увагу у статті приділено сільськогосподарському (агрономічному) відділенню при Київському політехнічному інституті, яке було відкрите в 1898 р. Викладачем курсу загального тваринництва був відомий науковець Микола Чирвинський, який мав глибокі теоретичні та практичні знання. 1918 р. сільськогосподарське відділення КПІ було реорганізоване у факультет. У подальшому він став базою Київського сільськогосподарського та ветеринарно-зоотехнічного інституту (Бородай, 2010, Т. 1: 3–10).

У статтях Н. Коваленко та О. Ткаченко аналізуються початки сільськогосподарської освіти й науки – дослідні ферми та підприємства і залучення поміщиками їхнього досвіду. Відзначено, що в розвитку аграрної освіти й науки велику роль відіграли місцеві Земські організації (губернські та повітові). Вони започатковували школи, училища, дослідні поля та станції, організовували виставки (Коваленко, 2018: 139–148; Ткаченко, 2016: 171–174).

На особливості створення та функціонування ремісничої освіти у Наддніпрянській Україні звернула увагу С. Ситняківська. Де серед іншого окреслила навчальні заклади, які давали сільськогосподарську освіту в Херсонській та Катеринославській губерніях (Ситняківська, 2009).

Організації та структуризації професійної освіти різних рівнів приділив увагу Л. Прокопенко. У фокусі його дослідження середні, нижчі освітні заклади різноманітних галузей, у тому числі аграрного профілю. На Придніпров'ї було утворено Уманське училище землеробства та садівництва (1868 р.), Херсонське земське сільськогосподарське училище (1874 р.), Полтавське землемірне училище (1861 р.) (Прокопенко, 2011: 1–10).

Достатньо плідним є науковий доробок дніпровського дослідника сільськогосподарської освіти Ю. Берестеня. Він дослідив процес створення нижчих сільськогосподарських закладів в Російській імперії загалом та на Катеринославщині зокрема у другій половині XIX ст. Роз-

глянуті законодавчі аспекти її становлення, фінансування, а також навчальні матеріали, які викладались учням цих шкіл. Автор зазначає, що незважаючи на гарний першопочатковий поштовх реформа не зазнала значних результатів (Берестень, 2017: 88–104).

Продовжив своє дослідження суто на Катеринославському матеріалі Ю. Берестень. Тут наприкінці XIX – на початку XX ст. діяла низка початкових навчальних закладів сільськогосподарської освіти, які готували фахівців для потреб сільського господарства. Йдеться про Катеринославську школу садівництва, городництва та бджільництва (м. Катеринослав), Гнединську нижчу сільськогосподарську школу (с. Олександрівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії – сучасна Запорізька область) та Верхньодніпровська нижча сільськогосподарська школа (1899 р.). Автор звернув увагу на те, що пріоритетним для царської влади було забезпечення потреб господарств місцевих поміщиків у кваліфікованій робочій силі. Стан освіти поліпшився на початку XX ст. Існував також поділ на нижчі та практичні сільськогосподарські школи. Нижчі готували виконавців і спеціалістів із сільського господарства. Практичні навчали робітників-техніків з різних галузей аграрного виробництва. Доволі результативним для освітніх закладів аграрного профілю був 1914 р. Так, у Катеринославі було відкрито землемірне училище, де готували фахівців для повітових земств та земельних комісій. Тоді ж розпочала свою діяльність Бешев-Ігнатівська нижча сільськогосподарська школа. Автор підсумовує, що мережа закладів професійно-технічної аграрної освіти проіснувала до російсько-більшовицької окупації в 1919 р., після чого вона занепала (Берестень, 2020: 102–121).

В іншій статті Ю. Берестеня у співавторстві з А. Кобцем та П. Волохом простежені процеси становлення початкової професійно-технічної освітньої системи Російської імперії та Катеринославщини, зокрема в 1860–1870-х рр. Автори звертають увагу на труднощі цього часу, які були пов'язані із застарілими суспільними патримоніальними практиками, зокрема в інституті опікунства, від якого подекуди залежала доля освітніх закладів. Сільськогосподарська освіта наштовхувалась ще й на інші проблеми – нестачі кваліфікованих викладачів, дослідних земель, технічного забезпечення тощо (Берестень та ін., 2019: 10–19).

Також Ю. Берестень проаналізував діяльність Катеринославської школи садівництва, городництва та бджільництва. Їй передувала організаційна діяльність Катеринославського відділу

імператорського російського товариства садівництва, в який увійшли земські чиновники та науковці. Незважаючи на загалом успішний початок діяльності та очевидну потребу в підготовці фахівців-аграріїв у регіоні, школа проіснувала всього 18 років. Серед причин припинення було недостатнє фінансування та соціально-політичні проблеми, спричинені революцією 1905–1907 рр. (Берестень, 2018: 42–55).

Процес організації навчання у сільськогосподарських школах Придніпров'я дослідила К. Гавриленко. Зокрема на Черкащині було відкрито п'ять нижчих агроосвітніх закладів Мошного-рищенська, Золотоніська, Златопільська, Пруснянські сільськогосподарські класи, Бобриська школа садівництва та городництва. Авторка, однак, чомусь не згадала про освітні заклади Катеринославської губернії. Визначено складові освітнього процесу, їх дослідницький потенціал. Проаналізовані навчальні плани, практичні складові освіти. Авторка коротко описала стан вищої аграрної освіти в Україні під владою Російської імперії (Гавриленко, 2016: 12–19).

На Полтавщині наприкінці XIX ст. функціонували Жабківська, Лубенська, Андріївська, Бориспільська нижчі сільськогосподарські школи. На Чернігівщині діяли Воздвиженська та Майнівська нижчі сільськогосподарські школи, а також реміснична школа 1-го розряду та Борзнянська школа садівництва. Тут також існувала жіноча школа, що навчала дорослих дівчат домогосподарству, птахівництву тощо. Вищі навчальні заклади аграрного профілю в Придніпров'ї були наявні на той час лише на кафедрах Київського університету та політехнічного інституту. На всеукраїнському рівні також представлені в Одеському та Харківському.

Проаналізовано діяльність земських агрономів Полтавської губернії в поширенні агрономічних знань серед місцевого населення з метою підвищення ефективності виробництва. Сільськогосподарська освіта відбувалася не тільки у профільних закладах, але й на найбільш низовому рівні. Отримання інформації та обмін досвідом проходив під час сільськогосподарських виставок, а також у читальнях, бібліотеках, на курсах та консультаціях, на дослідних полях, показових ділянках, пасіках, садах та городах. Агрономи та їх помічники таким чином охоплювали кілька десятків тисяч охочих отримати найбільш елементарні практичні агрономічні знання. Під час подібних заходів, поставало питання й гуманітарного характеру – місцеві українці погано розуміли російську, тому існувала потреба в україномов-

ному навчанні, що викликало опір влади. Автори відзначають позитивну роль Полтавської агрономічної організації у збільшенні врожайності після її створення в 1910 р. (Якименко, Краснікова, 2012: 164–173).

У цьому ж контексті написана стаття О. Мар'євської, адже Полтавщина виділялась серед інших губерній за найбільшою концентрацією дрібних землеробів. Незважаючи на це, тут не було створено вищих чи навіть середніх аграрних освітніх закладів. Причину цього автор справедливо вбачає в колоніальній політиці Російської імперії стосовно України. Натомість тут функціонували школи нижчого рівня: Полтавська школа садівництва та городництва і Лубенська школа 1-го розряду, перетворена на училище в 1912 р. Ще одна школа сільського господарства була відкрита в с. Андріївка Кобеляцького повіту. Ініціатива їх відкриття належала місцевому земству. Але навіть ці освітні заклади позитивно впливали на врожайність та підвищення агрономічної культури землеробів (Мар'євська, 2012: 173–177).

Розвиток та організація аграрної освіти та науки на Катеринославщині проаналізовано Ю. Пахоменковим та С. Старухом. Цей регіон також залишався переважно аграрним, незважаючи на бурхливий розвиток важкої промисловості. Згідно з Положенням про сільськогосподарські школи 1904 р. існували окрім вищих, середні, початкові (1–2-го розрядів) та практичні. Однією з перших була нижча школа в с. Ерастівка Верхньодніпровського повіту, відкрита в 1899 р., а з 1911 р. реорганізована в училище (у 1923 р. стала технікумом та з 2003 р. – коледжем при ДДАУ). Учнями були мешканці майже всього південно-східного Лівобережжя України. Пізніше земство планувало відкрити подібні навчальні заклади в кожному повіті. У 1912–1913 рр. відкриті школи в П'ятихатках та Маріупольському повіті. З початком Першої світової війни та революцією сільськогосподарська освіта почала занепадати (Пахоменков, Старух, 2012: 205–209).

До питання про становлення вищої сільськогосподарської освіти на Придніпров'ї, зокрема на Катеринославщині, звернувся згаданий вже Ю. Берестень. За планами земської управи створенню закладу вищої освіти (ЗВО) мала передувати розгалужена система нижчих та середніх освітніх установ. Однак, економічні та раціональні умови спонукали до перегляду цих планів. За мету було поставлено створити науково-дослідний центр аграрного профілю на Катеринославщині. Окрім наукових відкриттів він би готував і фахівців для різних освітніх та земських установ. План

передбачав відкриття сільськогосподарського відділення при Вищому гірничому училищі. Як зазначає автор, незважаючи на всі плани, їх так і не вдалося реалізувати через сукупність причин, зокрема й через революцію 1905–1907 рр. (Берестень, 2017: 84–102).

Про історію створення Гнедінського ремісничого училища йдеться в розвідці М. Антошак. Училище готувало ремісників для потреб сільського господарства, це були своєрідні «нижчі механіки», які могли оперувати та ремонтувати сільськогосподарський реманент. Передбачалося навчання протягом п'яти років в рамках трьох класів. Можна сказати, що Гнедінське училище було зразковим в Олександрівському повіті (сучасна Запорізька область). Автор доволі ґрунтовно аналізує особливості становлення цього навчального закладу, його функціонування та організацію навчального процесу. Тому, ця стаття з дослідження подібних шкіл є також зразковою (Антошак, 2015: 122–129).

Дотичною до нашої теми є розвиток освіти в Придніпров'ї як такої, особливо професійно-технічної. Л. Гриженко присвятила цій темі статтю на Катеринославському матеріалі. Показаний поступовий розвиток професійної, ремісничої освіти різних напрямів у регіоні на початку XX ст. Авторка звернула увагу на проблеми тих років, які були притаманні й аграрному напрямку – невпорядкована система навчання, дефіцит матеріальних ресурсів (Гриженко, 2017: 105–111).

На Правобережжі в Київській губернії з 1876 р. діяло Київське товариство сільського господарства (КТСГ) та сільськогосподарської промисловості, яке мало 12 спеціалізованих відділів. Прикметно, що членами товариства було багато діячів польського походження, що затримувало визнання організації з боку офіційної російської влади. Товариство опікувалося науково-дослідною сільськогосподарською справою, її організацією та впровадженням на практиці. На думку дослідника Н. Шуфрича КТСГ мало найбільший вплив та розквіт за часів головування в ньому Бенедикта Тишкевича з 1896 р. Він організував видання тижневика «Земледелие», а також працював в Умансько-Липовецькому сільськогосподарському товаристві – своєрідній філії КТСГ. У рамках товариств було створено мережу дослідних полів для розвитку й вдосконалення агрономічних методик (Шуфрич, 2012: 57–60).

Окремо слід виділити джерелознавчі статті та роботи історіографії другого рівня, коли досліджуються напрацювання історіографів попередньої доби. Сільськогосподарська дослідна справа

у цьому контексті досліджена І. Бородай. Вона виділила основні напрями тематичного наповнення: початковий етап, становлення, інституціоналізація тощо. Поширення сільськогосподарської освіти пов'язано також з формуванням наукових регіональних шкіл. Дослідження започатковане на аналізі бібліографічних серій, заснованих на базі Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України (Бородай, 2019: 194–204).

Історіографічний огляд І. Федорової торкається періоду XIX – початку XX ст. і містить у собі аналіз праць істориків аграрної освіти та науки. Досить стисло перераховуються роботи вчених початку XX ст. та радянської доби. Натомість основна увага зосереджується на аналізі робіт сучасних істориків аграрної освіти Л. Білан, О. Деркач, В. Манько, О. Михайлюк, Д. Рибченко, Т. Хоменко, З. Шквира та інших. Авторка ділить історіографію на два тематичні блоки: 1) дослідження науковців-аграріїв у XIX – на початку XX ст.; 2) численні історичні та педагогічні напрацювання з теми сучасними дослідниками XX–XXI ст. Хоча основна увага приділяється сучасним українським історикам, проте велика кількість різноманітних робіт не потрапила до поля зору дослідниці (Федорова, 2021: 180–184).

Ще один напрям досліджень, який можна виділити, – це біографії видатних діячів аграрної освіти та науки, пов'язані з Придніпровським регіоном. Наприклад, уже згадана стаття про роль Б. Тишкевича в діяльності Київського сільськогосподарського товариства.

Вчені досліджують роль Василя Докучаєва в освітній та дослідній справі на Полтавщині. У 1890-ті рр. він розгорнув широку діяльність з реорганізації вищої та середньої сільськогосподарської освіти. Мав безпосереднє відношення до дослідного поля в Полтаві, заснованого 1884 р. Полтавським сільськогосподарським товариством. Воно розробляло практичні аспекти сільського господарства і надавало селянам та поміщикам сільськогосподарські культури, яких вони найбільше потребували. Правонаступницею дослідного поля стала Полтавська сільськогосподарська дослідна станція. На думку авторів, саме на чорноземі Полтавщини створювалася найбільша кількість у Російській імперії зразкових господарств, полів, садів та городів. Це сприяло інноваціям в аграрній справі. Внесок Василя Докучаєва в аграрну справу всієї України був належним чином оцінений. Так, зокрема, на його честь названий Харківський національний аграрний університет (Чеботарьова та ін., 2019: 71–75).

Кілька дослідників вивчали біографію та діяльність професора Павла Тушкана. Ретельно біографія П. Тушкана досліджена Ю. Берестенем та В. Морозом, – від народження, навчання до 1918 р. З 1890-х рр. він брав участь у діяльності Полтавського товариства сільського господарства, заснованого місцевим земством. У 1899 р. очолив ту саму школу в с. Ерастівка. Власне, усе дослідження присвячене ерастівському періоду в житті відомого агронома. Доволі детально прописані аспекти навчального процесу, реорганізації школи в училище, а також деякі факти особистого життя (Берестень, Мороз, 2018: 106–130).

Прикметно, що у подальшому Павло Тушкан став депутатом Української Центральної Ради в 1917 р. від Катеринославщини. У рамках роботи Першого Всеукраїнського агрономічно-економічного з'їзду він працював над вдосконаленням аграрної освіти. Продовжив цю справу весною 1918 р. як очільник відділу шкільної і позашкільної освіти сільськогосподарського департаменту Народного міністерства земельних справ УЦР. Однак подальші буремні події – агресії російсько-більшовицьких військ, українських визвольних змагань і громадянського конфлікту – завадили цій діяльності (Воловодовська, 2018: 260–266).

Корисною з джерелознавчого боку видається стаття В. Вакулика та С. Маслікова. Автори проаналізували значний масив документальних та наративних джерел ветеринарної справи й сфери тваринництва в Південно-Східній Україні кінця XIX – початку XX ст. Це свідчить про доволі жваву наукову та практичну роботу ветеринарів і зоотехніків у цей період (Вакулик, Масліков, 2011: 120–123).

Окремий напрям досліджень складає історія жіночої освіти. У статті Л. Смоляр, окрім інших галузей науки, згадується нижча та середня професійна сільськогосподарська освіта жінок Наддніпрянської України. У Києві було засноване Товариство руських господинь, що стало початком аграрної науки для жінок. 1888 р. у Бердичівському повіті Київської губернії була створена школа для дівчат. Тут вивчали догляд за свійськими тваринами, бджільництво, городництво, садівництво, приготування страв тощо. Другою такою школою в Україні, і теж на Придніпров'ї, була Преображенська – на Чернігівщині. Пізніше постали Людмилівська та Києво-Лук'янівська школи (Смоляр, 2000: 16–22).

Деякі з робіт іноді напряму не стосуються теми аграрної освіти, однак демонструють розвиток науки в той чи інший період. Г. Шевчук та В. Кушнір поглянули на стан освіти в регіоні за

часів Російської імперії у XIX ст., звертаючи увагу на недосконалу її систему – обмеженість, становість, закритість для широких верств населення та русифікацію (Шевчук, 2011: 228–237; Кушнір, 2016: 100–105). Узагальнююча стаття Н. Олійника описує розвиток аграрної освіти в Україні. У Придніпровському краї її початком автор вважає кафедру сільського господарства, яка існувала в університеті Св. Володимира (Олійник, 2020: 59–60).

А вже за часів Української народної республіки проблемами сільськогосподарської науки займався Кирило Осьмак. У суспільстві та серед істориків його знають зазвичай як політика – голову Української головної визвольної ради (УГВР), заснованої 1944 р. – своєрідного підпільного представницького органу, який ставив за мету здобуття української незалежності засобами підпільної армії УПА. Однак, мало хто знає, що в УНР К. Осьмак – один з організаторів та популяризаторів наукового забезпечення сільського господарства. Працював у Міністерстві земельних справ УНР, Сільськогосподарському науковому комітеті України тощо. Він опікувався тим, щоб селяни використовували досвід науковців-аграріїв у своїй праці. Авторству К. Осьмака належить понад 50 наукових та науково-популярних статей і брошур (Підгайна, 2014: 125–129).

Висновки. За підсумками можна стверджувати, що на сьогодні історіографія аграрної освіти та науки у XIX – поч. XX ст. пропрацьована доволі ґрунтовно. Одним з умовних критеріїв до історіографії є її предметне поле. Багато з дослідників обмежуються загальним встановленням фактів та оглядами всеукраїнських процесів, оминаючи при цьому доволі суттєві нюанси та локальні особливості. Із цією метою досліджуються окремі регіони, окремі навчальні заклади. Серед таких науковців можна виділити місцевих істориків, які ґрунтують свої дослідження на локальних архівних матеріалах: В. Антошак, Ю. Берестень, К. Гавриленко, Л. Прокопенко та ін. Ще одним напрямом пошуків наукових істориків сільськогосподарської освіти та науки є вивчення біографії видатних або, навпаки, малознаних діячів аграрної освіти. Деякі постаті, незважаючи на складність і карколомність епохи, продовжували займатись наукою та освітою. Такими є, наприклад, І. Розгон та П. Тушкан. Обидва – катеринославці, які брали участь у пізніших процесах національної революції 1917–1921 рр.

Якщо говорити про методологічні орієнтири досліджуваної історіографії, то в переважній більшості випадків маємо справу з поширеним позитивістичним підходом. Коли про маловідому та недо-

сліджену тему викладається основна сума фактів із джерел без залучення мікро- та макрорівнів дослідження, аналізу чи порівнянь. Лише деякі автори вдаються до узагальнень чи намагаються вийти на вищий рівень. Мікроісторія та історія повсякдення майже не представлені в тематиці історії аграрної освіти й науки. Видається перспективним у майбутніх дослідженнях цієї сфери залучити інший спектр історичної та міждисциплінарної методології.

Отже, бачимо, що сучасна українська історіографія розвитку аграрної освіти та науки на Придніпров'ї користується популярністю серед дослідників, незважаючи на її специфічність. Регіоналізм теми підтверджується потужними науковими центрами регіону – Дніпровським, Київським та Полтавським, які продовжують функціонувати з XIX ст. і активно розвиваються в наш час.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Антошак М. Гнедінське ремісничє училище: відкриття та діяльність. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 43. С. 122–129.
2. Берестень Ю. До історії становлення вищої сільськогосподарської освіти на Катеринославщині на початку XX століття. *Проблеми політичної історії України*. 2017. Вип. 12. С. 84–102.
3. Берестень Ю. Законодавчі аспекти організації нижчої сільськогосподарської освіти в Російській імперії кінець XIX – початок XX століття. *Університет – центр формування духовності патріотизму та інтелігентності*. 2017. Вип. 7. С. 88–104.
4. Берестень Ю. Катеринославська школа садівництва, городництва та бджільництва: історія становлення та навчально-виробничої діяльності (1890–1908 рр.). *Питання аграрної історії України: матер. дванадцятих наук. читань, присв. пам'яті Д. П. Пойди*. 2018. С. 42–55.
5. Берестень Ю. Становлення початкової та середньої сільськогосподарської освіти на Катеринославщині на початку XX століття. *Проблеми політичної історії України*. 2020. Вип. 15. С. 102–121.
6. Берестень Ю., Мороз В. Павло Федорович Тушкан – фундатор початкової та середньої сільськогосподарської освіти Придніпров'я початку XX століття. *Проблеми політичної історії України*. 2018. Вип. 13. С. 106–130.
7. Берестень Ю. В., Кобець А. С., Волох П. В. Правові та соціально-економічні аспекти становлення початкової та професійно-технічної освіти на теренах Катеринославської губернії (сер. 60-х – 70-ті рр. XIX ст.). *Актуальні проблеми права (95-річчю Верхньодніпровського коледжу ДДАЕУ, 100-річчю Дніпровського державного аграрно-економічного університету присвячується)*. 2019. С. 10–19.
8. Бородай І. До історії становлення зоотехнічної науки в Україні. *Київська старовина*. 2010. Т. 1. С. 3–10.
9. Бородай І. Серійні видання як джерела дослідження історії сільськогосподарської дослідної справи в Україні. *Універсум історії та археології*. 2019. Вип. 2 (27). Ч. 1. С. 194–204.
10. Вакулик В., Масліков С. Писемна ветеринарна і тваринницька традиція Південно-Східної України у друкованих джерелах кінця XIX – початку XX століть. *Вісник Дніпропетровського державного аграрного університету*. 2011. Вип. 2. С. 120–123.
11. Воловодовська В. О. Діяльність професора П. Ф. Тушкана в контексті розвитку аграрної освіти в Україні. *Вісник аграрної історії*. 2018. № 25–26. С. 260–266.
12. Гавриленко К. Методологічні підходи та принципи професійної підготовки аграрників в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Науковий вісник Мелітопольського державного педагогічного університету*. Серія: Педагогіка. 2016. № 1. С. 12–19.
13. Гриженко Л. Особливості розвитку професійно-технічної освіти у містах Катеринославської губернії (кінець XIX – початок XX ст.). *Університет – центр формування духовності патріотизму та інтелігентності*. 2017. Вип. 7. С. 105–111.
14. Коваленко Н. П. Особливості аграрного виробництва на українських землях у XIX столітті. *Історія науки і техніки*. 2018. Т. 8. Вип. 1. С. 139–148.
15. Костенко О. Вища сільськогосподарська освіта XIX ст.: шляхи становлення і розвитку. *Історія науки і біографістика*. 2007. № 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2007-3/07koossr.pdf> (дата звернення: 04.04.2022).
16. Кушнір В. Розвиток середньої освіти на українських землях впродовж і половини XIX ст. *Український педагогічний журнал*. 2016. № 4. С. 100–105.
17. Мар'євська О. Вплив освітніх осередків Полтавської губернії на модернізаційні процеси у селянсько-козацьких господарств краю на рубежі XIX–XX століть. *Гуманітарно-виховні процеси, тенденції і перспективи вищої професійної освіти (присвячується 90-річчю ДДАУ)*. 2012. Вип. 4. С. 173–177.
18. Мірошніченко Н. Чинники та етапи розвитку сільськогосподарської освіти в Україні у XIX – на початку XX ст. *Сіверщина в історії України*. 2015. Вип. 8. С. 234–236.
19. Олійник Н. Аграрна освіта в Україні: історія розвитку та сучасний стан. *Теоретичні та прикладні аспекти розвитку науки (частина I): матер. Міжнар. наук.-практ. конф. м. Київ, 30–31 січня 2020 р.* 2020. С. 59–60.
20. Пахоменков Ю., Старух С. Організація сільськогосподарської освіти на Катеринославщині на початку XX століття. *Гуманітарно-виховні процеси, тенденції і перспективи вищої професійної освіти (присвячується 90-річчю ДДАУ)*. 2012. Вип. 4. С. 205–209.
21. Підгайна Т. Суспільно-політична та науково-організаційна діяльність К. І. Осьмака (1890–1960) з розвитку сільськогосподарської дослідної справи в Україні: історіографічний аспект. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 82. С. 125–129.

22. Прокопенко Л. Політика Російського уряду щодо розвитку професійної освіти в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст. *Публічне адміністрування: теорія та практика*. 2011. Вип. 1. С. 1–10.
23. Ситняківська С. Історичні особливості розвитку ремісничої освіти Півдня України кінця XIX – на початку XX ст. *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри*. 2009. URL: http://eprints.zu.edu.ua/4394/1/Рем._осв.pdf (дата звернення: 04.04.2022).
24. Смоляр Л. Історія середньої професійної освіти жінок Наддніпрянської України в другій половині XIX – початку XX століття. *Етнічна історія народів Європи*. 2000. Вип. 4. С. 16–22.
25. Ткаченко О. Професійно-педагогічна підготовка фахівця аграрного профілю: історичний аналіз XIX століття. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. 2016. № 137. С. 171–174.
26. Федорова І. Огляд історіографії та джерельної бази дослідження розвитку вищої сільськогосподарської освіти в Україні 1861–1917 років. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Історичні науки. 2021. Т. 32 (71). № 12. С. 180–184.
27. Чеботарьова Л., Самородов В., Кигим С. Полтавська складова діяльності Василя Докучаєва як реформатора вищої сільськогосподарської освіти. *Актуальні питання землеробства і агрохімії: історія і сьогодення*. 2019. С. 71–75.
28. Шевчук Г. До історії освіти в Наддніпрянській Україні у XIX – на початку XX століття. *Вісник Львівського університету*. Серія: Педагогіка. 2011. Вип. 27. С. 228–237.
29. Шуфрич Н. Діяльність графа Б. С. Тишкевича (1849–1939) у Київському товаристві сільського господарства та сільськогосподарської промисловості. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2012. С. 57–60.
30. Якименко М., Краснікова О. Роль земських агрономів Полтавської губернії у розповсюдженні сільськогосподарських знань (кінець XIX – початок XX століття). *Гуманітарно-виховні процеси, тенденції і перспективи вищої професійної освіти (присвячується 90-річчю ДДАУ)*. 2012. Вип. 4. С. 164–173.

REFERENCES

1. Antoshchak M. (2015) Hniedinske remisnyche uchylyshche: vidkryttia ta diialnist. [Gnedynske Craft School: Opening and Activities] *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu – Scholarly Works of the Faculty of History, Zaporizhzhya National University*, 43. 122–129. [in Ukrainian].
2. Beresten Yu. (2017) Do istorii stanovlennia vyshchoi silskohospodarskoi osvity na Katerynoslavshchyni na pochatku XX stolittia. [The History of the Formation of Higher Agricultural Education in Katerynoslav Region at the Beginning of the 20th Century] *Problemy politychnoi istorii Ukrainy – Problems of Political History of Ukraine*, 12. 84–102. [in Ukrainian].
3. Beresten Yu. (2017) Zakonodavchi aspekty orhanizatsii nyzhchoi silskohospodarskoi osvity v Rosiiskii imperii kinets XIX – pochatok XX stolittia. [Legislative Aspects of Organizing Lower Agricultural Education in the Russian Empire at the End of the 19th to the Beginning of the 20th Century] *Universytet – tsentr formuvannia dukhovnosti patriotyzmu ta intelihtnosti – The University as a Center for Cultivating Spirituality, Patriotism, and Intellectualism*, 7. 88–104. [in Ukrainian].
4. Beresten Yu. (2018) Katerynoslavska shkola sadivnytstva, horodnytstva ta bdzhilnytstva: istoriia stanovlennia ta navchalno-vyrobnochoi diialnosti (1890–1908 rr.). [Katerynoslav School of Horticulture, Gardening, and Beekeeping: Formation History and Educational-Production Activities (1890–1908).] *Pytannia aharnoї istorii Ukrainy – Questions of Agrarian History of Ukraine*. 42–55. [in Ukrainian].
5. Beresten Yu. (2020) Stanovlennia pochatkovoї ta serednoi silskohospodarskoi osvity na Katerynoslavshchyni na pochatku XX stolittia. [Beginning of primary and secondary agricultural education in Katerinoslavsky at the early XX century] *Problemy politychnoi istorii Ukrainy – Problems of Political History of Ukraine*, 15. 102–121. [in Ukrainian].
6. Beresten Yu., Moroz V. (2018) Pavlo Fedorovych Tushkan – fundator pochatkovoї ta serednoi silskohospodarskoi osvity Prydniprovia pochatku XX stolittia. [Pavlo Fedorovych Tushkan – the Founder of Primary and Secondary Agricultural Education in the Dnieper Region at the Beginning of the 20th Century] *Problemy politychnoi istorii Ukrainy – Problems of Political History of Ukraine*, 13. 106–130. [in Ukrainian].
7. Beresten Yu. V., Kobets A. S., Volokh P. V. (2019) Pravovi ta sotsialno-ekonomichni aspekty stanovlennia pochatkovoї ta profesiino-tekhnichnoi osvity na terenakh Katerynoslavskoi hubernii (ser. 60-kh – 70-ti rr. XIX st.). [Legal and Socio-Economic Aspects of the Development of Primary and Vocational-Technical Education in the Territory of Katerynoslav Governorate (Mid-1860s to 1870s)] *Aktualni problemy prava – Current Issues in Law*. 10–19. [in Ukrainian].
8. Borodai I. (2010) Do istorii stanovlennia zootekhnichnoi nauky v Ukraini. [The History of the Development of Zoo-technical Science in Ukraine.] *Kyivska starovyna – Kyiv Antiquity*, 1. 3–10. [in Ukrainian].
9. Borodai I. (2019) Seriini vydannia yak dzherela doslidzhennia istorii silskohospodarskoi doslidnoi spravy v Ukraini. [Serial Publications as Sources for Researching the History of Agricultural Research in Ukraine] *Universum istorii ta arkheolohii – Universum of History and Archaeology*, 2 (27). Issue 1. 194–204. [in Ukrainian].
10. Chebotarova L., Samorodov V., Kyhym S. (2019) Poltavska skladova diialnosti Vasylya Dokuchaieva yak reformatora vyshchoi silskohospodarskoi osvity. [The Poltava Component of Vasyly Dokuchayev's Activity as a Reformer of Higher Agricultural Education] *Aktualni pytannia zemlerobstva i ahrokhimii: istoriia i sohoddennia – Current Issues in Agriculture and Agrochemistry: History and Present*. 71–75. [in Ukrainian].
11. Fedorova I. (2021) Ohliad istoriografii ta dzherelnoi bazy doslidzhennia rozvytku vyshchoi silskohospodarskoi osvity v Ukraini 1861–1917 rokiv. [Overview of Historiography and Source Base for the Study of Higher Agricultural Education Development in Ukraine, 1861–1917.] *Vcheni zapysky TNU imeni V. I. Vernadskoho. Serii: Istorychni nauky –*

Scientific notes of Taurida V. I. Vernadsky National University. Series: Historical Sciences, 12. T. 32 (71). 180–184. [in Ukrainian].

12. Havrylenko K. (2016) Metodolohichni pidkhody ta pryntsyipy profesiinoi pidhotovky ahrarnykyv v Ukraini (kinets XIX – pochatok XX st.). [Methodological Approaches and Principles of Professional Training for Agrarians in Ukraine (Late 19th to Early 20th Century)] *Naukovyi visnyk Melitopolskoho derzhavnogo pedahohichnoho universytetu. Serii: Pedahohika – Scientific Bulletin of Melitopol State Pedagogical University*, 1. 12–19. [in Ukrainian].

13. Hryzhenko L. (2017) Osoblyvosti rozvytku profesiino-tekhnichnoi osvity u mistakh Katerynoslavskoi hubernii (kinets XIX – pochatok XX st.). [Features of the Development of Vocational-Technical Education in the Cities of Katerynoslav Governorate (Late 19th to Early 20th Century).] *Universytet – tsentr formuvannia dukhovnosti patriotyzmu ta intelihentnosti – The University as a Center for Cultivating Spirituality, Patriotism, and Intellectualism*, 7. 105–111. [in Ukrainian].

14. Kostenko O. (2007) Vyscha silskohospodarska osvita XIX st.: shliakhy stanovlennia i rozvytku. [Higher Agricultural Education in the 19th Century: Paths of Formation and Development] *Istoriia nauky i biohrafistyka – History of Science and Biographies*, 3. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2007-3/07koossr.pdf> (Accessed: 04.04.2022). [in Ukrainian].

15. Kovalenko N. P. (2018) Osoblyvosti ahrarnoho vyrobnytstva na ukraïnskykh zemliakh u XIX stolitti. [Features of Agricultural Production in Ukrainian Lands in the 19th Century] *Istoriia nauky i tekhniki – History of Science and Technology*, 1. T. 8. 139–148. [in Ukrainian].

16. Kushnir V. (2016) Rozvytok serednoi osvity na ukraïnskykh zemliakh vprodovzh i polovyny XIX st. [Development of Secondary Education in Ukrainian Lands During the First Half of the 19th Century] *Ukraïnskyi pedahohichnyi zhurnal – Ukrainian Pedagogical Journal*, 4. 100–105. [in Ukrainian].

17. Marievska O. (2012) Vplyv osvity osередkiv Poltavskoi hubernii na modernizatsiini protsesy u seliansko-kozatskykh gospodarstv kraiu na rubezhi XIX–XX stolit. [The Influence of Educational Centers in Poltava Governorate on Modernization Processes in Peasant-Cossack Farms at the Turn of the 19th-20th Centuries] *Humanitarno-vykhovni protsesy, tendentsii i perspektyvy vyshchoi profesiinoi osvity – Humanitarian-Educational Processes, Trends, and Prospects of Higher Professional Education*, 4. 173–177. [in Ukrainian].

18. Miroshnychenko N. (2015) Chynnyky ta etapy rozvytku silskohospodarskoi osvity v Ukraini u XIX – na pochatu XX st. [Factors and Stages of Agricultural Education Development in Ukraine from the 19th to the Early 20th Century] *Siver-shchyna v istorii Ukrainy – Siver Region in the History of Ukraine*, 8. 234–236. [in Ukrainian].

19. Oliinyk N. (2020) Ahrarna osvita v Ukraini: istoriia rozvytku ta suchasnyi stan. [Agricultural Education in Ukraine: History of Development and Current State.] *Teoretychni ta prykladni aspekty rozvytku nauky (chastyna I) – Theoretical and Applied Aspects of Science Development*. 59–60. [in Ukrainian].

20. Pakhomenkov Yu., Starukh S. (2012) Orhanizatsiia silskohospodarskoi osvity na Katerynoslavshchyni na pochatu XX stolittia. [Organization of Agricultural Education in Katerynoslav Region at the Beginning of the 20th Century.] *Humanitarno-vykhovni protsesy, tendentsii i perspektyvy vyshchoi profesiinoi osvity – Humanitarian-Educational Processes, Trends, and Prospects of Higher Professional Education*, 4. 205–209. [in Ukrainian].

21. Pidhaina T. (2014) Suspilno-politychna ta naukovo-orhanizatsiina diialnist K. I. Osmaka (1890–1960) z rozvytku silskohospodarskoi doslidnoi spravy v Ukraini: istoriohrafichni aspekt. [Socio-Political and Scientific-Organizational Activities of K.I. Osmak (1890–1960) on the Development of Agricultural Research in Ukraine: Historiographical Aspect.] *Hileia: naukovyi visnyk – Hileya: Scientific Bulletin*, 82. 125–129. [in Ukrainian].

22. Prokopenko L. (2011) Polityka Rosiiskoho uriadu shchodo rozvytku profesiinoi osvity v Ukraini v druhii polovyni XIX – na pochatu XX st. [Russian Government Policy on the Development of Vocational Education in Ukraine in the Second Half of the 19th to the Beginning of the 20th Century] *Publichne administruvannia: teoriia ta praktyka – Public Administration: Theory and Practice*, 1. 1–10. [in Ukrainian].

23. Shevchuk H. (2011) Do istorii osvity v Naddnyprianskii Ukraini u XIX – na pochatu XX stolittia. [To the History of Education in the Trans-Dnieper Ukraine in the 19th to the Beginning of the 20th Century] *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii: Pedahohika – Bulletin of Lviv University. Series: Pedagogy*, 27. 228–237. [in Ukrainian].

24. Shufrych N. (2012) Diialnist hrafa B. S. Tyshkevycha (1849–1939) u Kyivskomu tovarystvi silskoho gospodarstva ta silskohospodarskoi promyslovosti. [The Activities of Count B. S. Tishkevich (1849–1939) in the Kyiv Society of Agriculture and Agricultural Industry] *Visnyk Kyivskoho natsionalnoho universytetu imeni Tarasa Shevchenka – Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv*. 57–60. [in Ukrainian].

25. Smoliar L. (2000) Istoriia serednoi profesiinoi osvity zhinok Naddnyprianskoi Ukrainy v druhii polovyni XIX – pochatu XX stolittia. [The History of Vocational Education for Women in the Trans-Dnieper Ukraine in the Second Half of the 19th to the Beginning of the 20th Century. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy – Ethnic History of European Peoples*, 4. 16–22. [in Ukrainian].

26. Sytniakivska S. (2009) Istorychni osoblyvosti rozvytku remisnychoi osvity Pivdnia Ukrainy kintsia XIX – na pochatu XX st. [Historical Features of the Development of Artisan Education in Southern Ukraine at the End of the 19th to the Beginning of the 20th Century] *Pivden Ukrainy: etnoistorychni, movnyi, kulturnyi ta relihiyni vymiry – The South of Ukraine: Ethnohistorical, Linguistic, Cultural, and Religious Dimensions*. URL: http://eprints.zu.edu.ua/4394/1/Rem._osv.pdf (Accessed: 04.04.2022). [in Ukrainian].

27. Tkachenko O. (2016) Profesiino-pedahohichna pidhotovka fakhivtsia ahrarnoho profilii: istorychni analiz KhIKh stolittia. [Professional-Pedagogical Training of Agricultural Specialists: Historical Analysis of the 19th Century.] *Visnyk Chernihivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni T. H. Shevchenka. Serii: Pedahohichni nauky – Bulletin of the T.H. Shevchenko National University*, 137. 171–174. [in Ukrainian].

28. Vakulyk V., Maslikov S. (2011) Pysemna veterynarna i tvarynnytska tradytsiia Pivdenno-Skhidnoi Ukrainy u drukovanykh dzherelakh kintsia XIX – pochatku XX stolit. [Written Veterinary and Animal Husbandry Tradition of Southeastern Ukraine in Printed Sources from the Late 19th to the Early 20th Centuries] *Visnyk Dnipropetrovskoho derzhavnoho ahrarnoho universytetu – Bulletin of Dnipropetrovsk State Agrarian University*, 2. 120–123. [in Ukrainian].

29. Volovodovska V. O. (2018) Diialnist profesora P. F. Tushkana v konteksti rozvytku ahrarnoi osvity v Ukraini. [The Activities of Professor P.F. Tushkan in the Context of Agricultural Education Development in Ukraine] *Visnyk ahrarnoi istorii – Bulletin of Agricultural History*, 25–26. 260–266. [in Ukrainian].

30. Yakymenko M., Krasnikova O. (2012) Rol zemskykh ahronomiv Poltavskoi hubernii u rozpovsiudzhenni silskohospodarskykh znan (kinets XIX – pochatok XX stolittia). [The Role of Zemstvo Agronomists of Poltava Governorate in the Dissemination of Agricultural Knowledge (Late 19th to Early 20th Century)] *Humanitarno-vykhovni protsesy, tendentsii i perspektyvy vyshchoi profesiinoi osvity – Humanitarian-Educational Processes, Trends, and Prospects of Higher Professional Education*, 4. 164–173. [in Ukrainian].